

УДК 94[304+393] (477)

**Ольга КОЛЕСНИК (Львів)**

## **БАБИН ЯР ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ: ОГЛЯД КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК І ПАМ'ЯТНИХ ЗНАКІВ**

*Пропонується загальний огляд комеморативних практик у Бабиному Яру від радянського часу і до сьогодні з окремим акцентом на останніх річницях та змінах у церемоніях вшанування жертв від 25-ї до 70-ї річниць початку розстрілів у Бабиному Яру. Показано складні умови постання першого пам'ятника загиблим у Яру в роки СРСР та дано характеристику цього об'єкта. Проаналізовано зміни ситуації з пам'ятними знаками у Бабиному Яру після 1991 р., стиль, характер, написи та вигляд нових пам'ятників, розглянуто, яких жертв вони уособлюють.*

**Ключові слова:** Бабин Яр, Голокост, Друга світова війна, комеморативні практики, церемонії вшанування, пам'ятні знаки.

Бабин Яр увійшов в історію передусім як місце Голокосту, але не з газовими камерами, символом яких став Аушвіц, а з розстрілами впритул одними людьми інших. Лише протягом перших днів розстрілу, 29-30 вересня 1941 р., було вбито 34 тисячі євреїв Києва. Під час війни Бабин Яр залишався київською місцевістю для страт різних груп осіб.

### **1. КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ**

Протягом перших років по війні історію вбивств у Бабиному Яру, як і Голокост, вилучали з усіх сфер радянської дійсності. Приміром, навіть видання книжок на ці теми було ускладненим. Йдеться про збірник «Чорна книга», який підготували в 1944-1946 рр. Ілля Еренбург та Василь Гроссман. Він мав складатися

зі свідчень та матеріалів про вбивства єврейського населення під час окупації, які упорядники зібрали протягом самої війни та одразу після її закінчення. Найцікавішим є те, що збірник був надрукований, але у 1948 р. наклад було знищено<sup>1</sup>. У світ він виходив частинами, у Румунії та Ізраїлі<sup>2</sup>. Повне видання вийшло у Вільнюсі, згодом – в Єрусалимі (одне з найповніших – 2002 р.). Варто додати, що над збірником спогадів і документів працювали не лише Еренбург і Гроссман, а й безліч інших письменників та діячів як єврейського, так і неєврейського походження: В. Лідін, М. Алігер, В. Іванов, Р. Фраерман та інші<sup>3</sup>. Факт, що над книжкою працювали не лише автори єврейського походження, мав б спростити її вихід, однак цього не сталося.

На думку Іллі Еренбурга, на невдачу при виданні вплинули наміри авторів перевидати книжку кількома мовами, і в першу чергу – англійською. Крім того, за задумом це мала бути перша книжка з трьох. Друга частина мала бути про євреїв-героїв Великої Вітчизняної війни, а третя – про євреїв-партизан<sup>4</sup>.

Ситуація зі ставленням до Голокосту почала змінюватися лише у 1960-х роках. У 1965 р. до святкування 20-річчя Перемоги було проведено збір інформації про загиблих під час війни, у 1966 і 1967 рр. відбулися перші вшанування жертв у Бабиному Яру – у зв'язку з 25-ю річницею від початку розстрілів у 1941 р.<sup>5</sup>. Влаштування роковин не було передбачене радянською владою. Активісти, мешканці міста та родичі жертв самі прийшли до Бабиного Яру. Влада відреагувала проведенням альтернативних мітингів, санкціонованих згори, проте саме цей момент стає переломним у започаткуванні практик вшанування жертв Бабиного Яру.

---

<sup>1</sup> Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно-оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941-1945 гг. / Под ред. Гроссмана В., Эренбурга И. – Иерусалим : Издательство «Тарбут», 2002. – С. 9.

<sup>2</sup> Виставка «Пам'ять Яру» (23.09–23.10.2011). Експонувалася за адресою: Київ, вул. Хрещатик 2, «Український Дім», 4-й поверх, виставкова зала Музею історії Києва. – Стенд 2-8.

<sup>3</sup> Черная книга. – С. 18.

<sup>4</sup> Там само. – С. 16.

<sup>5</sup> Диамант Э. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя [Электронный ресурс] / Э. Диамант // Комитет Бабий Яр. – Режим доступа: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/history/art00065.html> (посещено 10.04.2013).

Про стихійний мітинг 29 вересня 1966 р. згадується в доповідній записці старшого слідчого КДБ УРСР «Про випадок самовільного зібрання в Бабиному Яру»<sup>6</sup>: «...сюди самовільно зібралися жителі Києва, переважно єврейської національності. Перед присутніми різні особи проголошували промови, в яких, разом із закликами вшанувати пам'ять загиблих, висловлювалось незадоволення, що досі на цьому місці немає пам'ятника, що у державі нібито євреї перебувають у нерівних умовах стосовно інших національностей, посилаючись на відсутність єврейських шкіл, театрів, друкованих організацій і т. д.»<sup>7</sup>. Того дня відбулося не лише зібрання громадян, а й виступи інтелігенції. Зокрема, брали слово Віктор Некрасов, Борис Антоненко-Давидович, Іван Дзюба, архітектор Білоцерківський<sup>8</sup>.

У 1960-1970-х роках з'являлися вже регулярні спеціальні повідомлення КПУ про зібрання радянських громадян на місці масових убивств єврейського населення під час війни. Наприклад, в одному зі спеціальних повідомлень КДБ зазначалося: «Комітетом держбезпеки республіки отримані дані про те, що єврейські націоналістичні елементи мають наміри організувати в Києві в районі Бабиного Яру 29 вересня 1970 року антисупільну акцію»<sup>9</sup>. У цьому ж повідомленні зазначається, що попереднього року в цей же день активісти виклали «сіоністську зірку з квітів, запалили свічки й роздавали листівки. За їхнім задумом, цього року акція має бути рамок локальної і не виходити за рамки законності»<sup>10</sup>.

Автори звітів звертали увагу на деталі вшанування. Для прикладу, з документа КДБ 1971 р., який називається «Інформація про збирище громадян біля каменя пам'яті жертвам фашизму в Бабиному Яру м. Києва», дізнаємося, що

в зборищі взяли участь близько 200 чоловік єврейської національності. Крім цього було понад 200 чоловік перехожих. До каменя було покладено чотири вінки з написами на стрічках російською мовою та мовою іврит наступного змісту: «Жертвам Варшави», «Героям Варшавського гетто», «Не забудем, не простим», «Не покоровившимся». Стрічки були стилізовані під державний прапор Ізраїлю<sup>11</sup>.

<sup>6</sup> Виставка «Пам'ять Яру»... – Стенд 2-12.

<sup>7</sup> Там само.

<sup>8</sup> Там само.

<sup>9</sup> Там само. – Стенд 2-15.

<sup>10</sup> Там само.

<sup>11</sup> Там само.

Отже, документ містить інформацію не лише про факт зібрання людей, а й про їхню кількість та опис дій, завдяки чому маємо змогу дізнатися про практику покладання вінків до пам'ятного каменя у Бабиному Яру.

Боролися з вищеописаними скорботними мітингами шляхом проведення спланованих згори акцій. На виставці до 70-річчя від початку розстрілів у Бабиному Яру представлено документ, де розписано, як це відбувалося. Там вказано, що

задалегідь було проведено план підготовки і проведення мітингу та забезпечення громадського порядку [...] Згідно з планом, з 17 год. 20 хв. до меморіального каменя почали прибувати представники громадськості й делегації від колективів підприємств та установ Шевченківського району. Всього у проведенні заходу взяло участь 3-3,5 тис. осіб<sup>12</sup>.

Спланований мітинг мав пропагандистське значення. Перед виступами запрошених осіб проходила ідеологічна обробка. До того ж, подія за своєю ідеєю приурочувалася не до розстрілів у Бабиному Яру і присвячувалася не їхнім першим жертвам, єврейському населенню Києва, а «жертвам фашистського режиму»<sup>13</sup>.

Початок більш помітних змін у ставленні до Бабиного Яру простежується з 50-ї річниці від початку розстрілів, тобто від 1991 р. та здобуття Україною незалежності. 7-9 червня 1991 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин», матеріали виступів та обговорення опубліковано в спеціальному випуску часопису Народного руху України «Світ», який вийшов із позначкою «Пам'яті жертв Бабиного Яру»<sup>14</sup>. Конференція зібрала провідних інтелектуалів як української, так і єврейської сторони для аналізу та визначення стану стосунків обох народів. Прикметно, що саме Іванові Дзюбі було надано вступне слово, в якому він згадав про потребу порозуміння та налагодження тісних україно-єврейських стосунків<sup>15</sup>.

---

<sup>12</sup> Виставка «Пам'ять Яру»...

<sup>13</sup> Там само.

<sup>14</sup> Світ: Часопис Народного Руху України. – Спеціальний випуск «Пам'яті жертв Бабиного Яру»: матеріали Міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». – Київ, 1991.

<sup>15</sup> Дзюба І. Вступне слово / І. Дзюба // Там само. – С. 1-3.

Уже в лютому 1992 р. Київська міська рада прийняла рішення про створення музею в Бабиному Яру<sup>16</sup>, але такого окремого комплексного закладу й досі не маємо.

Комеморативні практики, які присвячувалися передусім євреям – і саме цей факт замовчувався у радянський час, отримали офіційне визнання. Відтепер представники влади, зокрема міської, також беруть участь у вшануваннях жертв Бабиного Яру. Часто до церемоній приєднуються послы, дипломатичні особи інших країн (Німеччини, Ізраїлю та ін.). Для прикладу, 12 травня 1996 р. в Бабиному Яру відбулася церемонія за участі президента США Білла Клінтона, який прибув з візитом до України<sup>17</sup>. Президент ФРН Роман Герцог також покладав квіти до пам'ятника в Бабиному Яру<sup>18</sup>.

На сьогодні функціонує Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Його створення за розпорядженням президента В. Ющенка було приурочене до 65-ї річниці від початку розстрілів у Бабиному Яру<sup>19</sup>. Законодавчі основи відзначення 70-ї річниці трагедії Бабиного Яру теж закладено указом Президента України: підписано розпорядження про проведення панахид 29 вересня 2011 р. «релігійними організаціями, дипломатичними представництвами інших країн», показ по телебаченню спеціальних програм, проведення виставок, лекцій тощо<sup>20</sup>. Пропонувалося також створити спеціальний Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів до 70-х роковин Бабиного Яру<sup>21</sup>.

Останньою круглою датою було 70-річчя від початку розстрілів у Бабиному Яру. На ознаменування цих роковин відбулося

---

<sup>16</sup> Найман А. Бабий Яр: трагедия и память [Электронный ресурс] / Найман А. // Еврейский обозреватель. – 2002. – Август. – Режим доступа: [http://www.jewukr.org/observer/jo07\\_26/p0104\\_r.html](http://www.jewukr.org/observer/jo07_26/p0104_r.html) (посещено 10. 04. 2013).

<sup>17</sup> Бабий Яр: Книга памяти / Сост. И. М. Левитас. – Киев : Сталь, 2005. – С. 426-429.

<sup>18</sup> Там само. – С. 430-431.

<sup>19</sup> Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин, релігій і церкви: розпорядження Президента України від 23 вересня 2005 р. № 1172/2005-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/3197.html> (відвідано 10. 04. 2013).

<sup>20</sup> Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: указ Президента України від 5 жовтня 2009 р. № 800/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/9918.html> (відвідано 10. 04. 2014).

<sup>21</sup> Там само.

багато подій: від наукових конференцій до різного роду церемоній у самому Яру. Квіти до меморіалу поклали всі найвищі посадовці України<sup>22</sup>, зокрема тодішній Президент України Віктор Янукович, Прем'єр-міністр України Микола Азаров, Голова Верховної Ради України Володимир Литвин та інші. Участь в урочистостях взяли також представники держави Ізраїль в Україні: віце-прем'єр міністр Авігдор Ліberman, міністр інформації та діаспори держави Ізраїль Юлій Едельштейн, міністр абсорбції держави Ізраїль Софія Ландвер<sup>23</sup>. Прикметним є те, що квіти поклали до пам'ятника радянським громадянам та військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру<sup>24</sup>, а не іншим.

Під час проведення заходів до 70-х роковин трагедії у Бабиному Яру було оприлюднено заяву Громадського комітету вшанування жертв Бабиного Яру, де зазначалося про відсутність ромських організацій у підготовці урочистостей<sup>25</sup>. Зацитуємо уривок заяви, яка найкраще ілюструє проблему:

представники громадських організацій ромів у заяві, розповсюдженій у ЗМІ, прямо говорять про План заходів до 70-річчя трагедії Бабиного Яру, запропонований Організаційним комітетом, як такий, що робиться «на кістках предків народу рома, ігноруючи пам'ять жертв голокосту розстріляних ромів у Бабиному Яру. Роми України вважають, що План заходів дискримінаційний і знищує історію народу рома для майбутніх поколінь<sup>26</sup>.

---

<sup>22</sup> 3 жовтня 2011 року Міністр культури України Михайло Кулиняк взяв участь у церемонії вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/254079?jsessionid=51FE8861F5F83FBC8D3F9776FB9BBB2B> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>23</sup> Церемонія покладання квітів до «Пам'ятника радянським громадянам та військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://babynyar.gov.ua/tseremon%D1%96ya-pokladanya-kv%D1%96t%D1%96v-do-pamyatnika-gadyanskim-gromadyanam-ta-v%D1%96iskovopolonenim-soldatam-%D1%96-o> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>24</sup> Там само.

<sup>25</sup> Не треба ділити жертв Бабиного Яру за якоюсь ознакою – заява [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/09/26/56724/> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>26</sup> Там само.

Головна думка – виокремлення «головних» та «другорядних» жертв. Це цілком відповідає ідеї «змагання жертв» за Вільфредом Їльге<sup>27</sup>.

Самі **церемонії вшанувань** загиблих складаються із кількох окремих заходів. Обов'язковими пунктами є **промови** представників різних делегацій. По суті, це окремі соціальні групи, які мають свою колективну пам'ять про подію. До таких груп належать: представники єврейської релігійної громади (Україна, Ізраїль), представники українських властей (адміністрація Президента, міська рада, депутатські комітети), представники дипломатичних відомств інших країн та іноземні офіційні представники (Ізраїль, Німеччина, США тощо), громадські діячі та організації (українські, російські, єврейські тощо), сучасники подій 1941-1943-х рр. (ті, хто вижив/свідки/Праведники Бабиного Яру).

Людей, які приходять на мітинги та групові вшанування загиблих, можна об'єднати в **соціальні кола**. Перша група – це ті, хто пережив Голокост та Бабин Яр, тобто очевидці. Тепер – це літні люди, але все ж приходять вшанувати своїх родичів та знайомих, які полягли в часи війни. Ця категорія осіб також виступає на скорботних мітингах. Наступна група – родичі або ж прямі нащадки померлих<sup>28</sup>. Третя група – це так звані Праведники Бабиного Яру, або ті, хто рятував потенційних жертв нацистів. Наступна соціальна група – молодь (не лише єврейського походження). Додамо, що вищеописані громадські активісти, представники владних структур, релігійних установ тощо також належать до окремих груп, з тією відмінністю, що вони презентують установу чи організацію. Зазвичай, присутні вшановують пам'ять покладанням квітів та вінків до одного чи кількох пам'ятників, хвилиною мовчання.

Ще одним із яскравих прикладів того, як про Бабин Яр намагаються пам'ятати багато років, є **пошук і видання списків загиблих**. Цим займався вже згадуваний «Фонд Пам'ять Бабиного Яру» під керівництвом Іллі Левітаса. Спочатку було видано ще у 1991 р. попередні списки, проте вони суттєво доповнилися і систематизувалися у виданні «Бабий Яр: Книга пам'яті» за 2005 рік<sup>29</sup>. У ній

<sup>27</sup> Їльге В. Змагання жертв / В. Їльге // Критика. – Київ, 2006. – № 5 (103).

<sup>28</sup> Бабий Яр: Книга пам'яті. – С. 449.

<sup>29</sup> Там само. – 570 с.

подано багато інформації про саму подію, а також вміщено фото-матеріали про вшанування загиблих у Бабиному Яру сьогодні.

Публікації списків жертв – не єдиний спосіб пам'яті про жертви Бабиного Яру, яким займаються громадські організації. Ще у 1989 р. було введено спеціальне звання «Праведник Бабиного Яру»<sup>30</sup>. Як пише Ілля Левітас, Україна єдина впровадила своє звання, окрім «Праведник Народів Світу»<sup>31</sup>. Спеціальними указами Президента України 791/2006 від 27 вересня 2006 року та 861/2008 від 28 вересня 2008 року «Праведники Бабиного Яру» були нагороджені «орденом “За заслуги” [...] за збереження пам'яті жертв Голокосту»<sup>32</sup>. Як бачимо, такі розпорядження також приурочувалися до річниць розстрілів у Бабиному Яру.

2011 року у зв'язку з роковинами було проведено кілька тематичних виставок: 8 вересня в Українському домі було відкрито виставку «Голокост від куль: масові розстріли євреїв в Україні у 1941-1944-х роках»<sup>33</sup>. Основною тематикою цієї виставки є свідчення очевидців, які збирав французький священник, отець Патрік Дебуа, і організація «Яхад-ін-Унум» в Україні протягом кількох років<sup>34</sup>. 15 вересня було відкрито виставку «Бабин Яр – трагедія України» у Національному музеї літератури<sup>35</sup> і «Бабин Яр. Україна пам'ятає» у Музеї книги та друкарства<sup>36</sup>. Було багато й інших заходів: 6 жовтня – концерт-реквієм, 2 жовтня – вечір пам'яті «Народ вічний. Народ живий» тощо<sup>37</sup>.

---

<sup>30</sup> Левітас І. Праведники Бабиного Яру / І. Левітас. – Київ : Етнос, 2008. – 368 с. ; Фонд «Пам'ять Бабиного Яру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://babyn-yar.gov.ua/fond-%E2%80%9CСрам%E2%80%99уат-babinogo-yaru%E2%80%9D> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>31</sup> Левітас І. Праведники Бабиного Яру. – С. 7.

<sup>32</sup> Там само. – С. 57.

<sup>33</sup> Виставка «Голокост від куль: масові розстріли євреїв в Україні 1941-1944 роках» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/themes/holocaust-history/> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>34</sup> Патрік Дебуа і «Yahad-In Unum» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/themes/holocaust-history/yahad-in-unum/> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>35</sup> Заходи в рамках відзначення 70-х роковин трагедії Бабиного Яру, які проходять по лінії Міністерства культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/253647;jsessionid=263CA07BBD5CD1163B59835F7395CF2> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>36</sup> Там само.

<sup>37</sup> Там само.



За останні роки в Україні церемонії вшанування жертв Бабиного Яру стали більш широкими. Якщо за радянського режиму віддати шану загиблим, найперше євреям, люди збиралися на імпровізовані мітинги та піддавалися тиску з боку адміністрації, тепер відбуваються не лише офіційні церемонії з представниками влади в Бабиному Яру, а й інші культурні заходи у місті.

## 2. ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ

Перші пам'ятні знаки жертвам Голокосту (без уточнення, що вони вшановують пам'ять загиблих євреїв) встановлювалися одразу після завершення війни, але без дозволу офіційної влади. Дослідник Михайло Мицель зазначає про цілі серії відмов на встановлення пам'ятних знаків по Українській РСР у 1947 р. у Полтавській, Одеській, Чернігівській областях<sup>38</sup>. Проте часто пам'ятні знаки все ж встановлювалися. Їх споруджували зазвичай біля єврейських кладовищ, де решта мешканців міст чи сіл навряд чи бачили їх. До того ж, написи робилися лише на ідиші<sup>39</sup>. Але у Бабиному Яру не було встановлено жодного пам'ятника, який би вказував на загибель великої кількості людей у часи війни.

Михайло Мицель також наводить дані від 6 березня 1953 р. із «Довідки про результати перевірки анонімного листа про наявність в місті Корсунь-Шевченківської сіоністської організації» за підписом тодішнього заступника міністра внутрішніх справ УРСР С. Мільштейна про збір коштів єврейським населенням для встановлення пам'ятника загиблим у часи війни<sup>40</sup>. Названа була навіть сума зібраних грошей: 2550 рублів від 89 чоловік<sup>41</sup>. Можемо підсумувати, що на приватному рівні були спроби вшанувати пам'ять загиблих євреїв м. Києва встановленням меморіальних знаків.

Разом із тим, на офіційному рівні вже 13 березня 1945 р. Раднарком разом із ЦК Компартії України прийняли постанову

---

<sup>38</sup> Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра / М. Мицель // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (2). – С. 10.

<sup>39</sup> Там само.

<sup>40</sup> Там само. – С. 11.

<sup>41</sup> Там само.

№ 378 «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру»<sup>42</sup>. Як повідомляє дослідниця Тетяна Євстаф'єва, «...республіканське управління архітектури подає заступнику голови Ради Міністрів України Миколі Бажану титульні списки будівництва пам'ятників, серед яких у 1946-му році пам'ятник у Бабиному Яру»<sup>43</sup>. Роботи мали розпочатися на початку 1945 р., а загальна сума проекту складала 3 мільйони рублів, вже 1946 р. було асигновано половину цієї суми. Сам проект пам'ятника був розроблений архітектором О. Власовим та скульптором І. Кругловим. Це мала бути тригранна піраміда із чорного граніту з барельєфом та композицією, яка нагадувала б рельєф Бабиного Яру<sup>44</sup>. Проте проект було несподівано зупинено.

Про згадану вище постанову № 378 писала ідишомовна московська газета «Ейнікайт» (№ 136)<sup>45</sup>. «Ейнікайт» друкувала багато матеріалів на тему вбивств єврейського населення під час Другої світової війни: у № 21 від 27 грудня 1942 року була опублікована стаття «Знищення єврейського населення в окупованих країнах Європи», у № 45 від 16 вересня 1943 року було названо кількість вбитих євреїв під час війни – 3,5 мільйона<sup>46</sup>. Зауважимо, що газета за змістом статей була пропагандистським радянським друкованим органом<sup>47</sup>. Як бачимо, плани про спорудження пам'ятника та інформація про вбивства єврейського населення під час війни були доступні обмеженій групі громадян (усі статті публікувалися лише на ідиші).

Офіційно питання ж спорудження пам'ятників постало у 1965 р., за рік до 25-ї річниці розстрілів у Бабиному Яру. Тоді було оголошено закритий конкурс на проекти монументів в пам'ять радянських громадян та військовополонених солдат та офіцерів

---

<sup>42</sup> Евстафьева Т. К истории установления памятника в Бабьем Яру [Электронный ресурс] / Т. Евстафьева // Еврейский обозреватель. – 2002. – 5 июня. – № 11/30. – Режим доступа: [http://www.jewukr.org/observer/jo11\\_30/p0102\\_r.html](http://www.jewukr.org/observer/jo11_30/p0102_r.html) (посещено 10. 04. 2014).

<sup>43</sup> Там само.

<sup>44</sup> Там само.

<sup>45</sup> «Эйникайт» // Краткая Еврейская Энциклопедия. – Иерусалим : Общество по исследованию еврейских общин, 2001. – Т. 10. – С. 460-465.

<sup>46</sup> Там само.

<sup>47</sup> Там само.

Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських загарбників під час окупації Києва»<sup>48</sup>. Отримано було велику кількість проєктів, втім, лише у трьох із них пропонувалося згадати про долю єврейського населення, і це автоматично затаврувало їхніх авторів як «націоналістів».

Самі проєкти архітекторів та трактування подій у Яру різнилися. Так, проєкт архітектора І. Каракіса мав вигляд семи символічних ярів, скріплених між собою містками<sup>49</sup>. Таким чином, земля Бабиного Яру мала бути недоторканою для людських ніг, до того ж планувалося висадити на землі червоні маки як уособлення пролитої крові. У Каракіса було три варіанти центральної частини пам'ятника. Перший варіант – це статуя Скорботи із вирізьбленими образами героїзму та жертвовності, другий – бетонна стіна із силуетом людини, доповнена гранітними панно на тему Бабиного Яру<sup>50</sup>. Третій – група кам'яних тіл, які виходять із розколотого дерева. В середині них передбачався двоярусний меморіал, а ліворуч входу мав бути музей, частково у землі<sup>51</sup>.

Інший проєкт був створений архітектором А. Мелецьким, чий мама та бабуся полягли у Бабиному Яру. Пропонувалося зведення комплексу, який би починався гранітним блоком з написами різними мовами і закінчувався підпірною стіною із символічними ярами, а в кожному мала б лежати якась річ: гриф скрипки, м'ячик тощо<sup>52</sup>.

Одним із найбільш емоційно забарвлених був комплекс-проєкт «Коли руйнується світ», розроблений архітекторами та скульпторами Адою Рибачук та Володимиром Мельниченком<sup>53</sup>. Меморіальний комплекс мав бути з напівкруглих плит, які зливалися із навколишнім ландшафтом<sup>54</sup>. На місці землянки, де перебували радянські військовополонені, був запроєктований бетонний куб, далі – піша дорога до пам'ятника, площа для мітингів, нахилені сходинки, які переходили б у бетонні кільця (обрамлення

<sup>48</sup> Найман А. Бабий Яр...

<sup>49</sup> Евстафьева Т. К истории установления памятника...

<sup>50</sup> Там само.

<sup>51</sup> Там само.

<sup>52</sup> Там само.

<sup>53</sup> Книга-реквием, книга-памятник. – Киев : «ЮРИНФОРМ», 1991.

<sup>54</sup> Ескіз проєкту // Там само. – С. 30-33.

Бабиного Яру), пластично розроблена підпірна стіна відкосів Яру, чаша-курильниця<sup>55</sup>. Цікавим є і нагадування про «операцію 1005» (намагання нацистського командування сховати злочини – спалити тіла розстріляних), оскільки передбачалося залишити окреме місце для неторканої землі, в якій доти був прах загиблих<sup>56</sup>. Проект передбачав вшанування всіх жертв Бабиного Яру.

Однак жоден із перерахованих проектів не був реалізований. Після мітингу 29 вересня 1966 р. з'явився камінь із написом: «Тут буде споруджено пам'ятник радянським людям – жертвам злочинів фашистів в період тимчасової окупації м. Києва у 1941-43 рр.»<sup>57</sup>. Лише 2 липня 1976 р. було відкрито пам'ятник до 35-ї річниці розстрілів у Бабиному Яру, розроблений цілою групою скульпторів та архітекторів: М. Лисенком, О. Вітрик, В. Сухенком, А. Ігнащенком, М. Іванченком, В. Іванчевим<sup>58</sup>. Напис на пам'ятнику: «Радянським громадянам та військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, розстріляним у Бабиному Яру». Він залишився єдиним меморіальним знаком на Сирецькому масиві, встановленим радянською владою<sup>59</sup>.

З періоду «перебудови» ситуація довкола Бабиного Яру змінюється. Основною проблемою було все те ж замовчування факту загибелі величезної кількості євреїв Києва і відсутність бодай слова про це на місці біля пам'ятника. Тому в 1989 р. було доручено виконавчому комітетові Київської міськради встановити дві додаткові меморіальні плити на ідиші та російською біля пам'ятника «Радянським громадянам та військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, розстріляним у Бабиному Яру»<sup>60</sup>.

Однак після 1991 р., як пише Джефф Менкофф, пам'ять про Бабин Яр почала фрагментизуватися<sup>61</sup>. Свідчення цього – пам'ятники та меморіальні знаки на місці трагедії, встановлені за

<sup>55</sup> Ескіз і опис проекту // Книга-реквием, книга-пам'ятник. – С. 36.

<sup>56</sup> Інші замальовки проекту // Там само. – С. 39-43, 46-66. Також вкладка до видання.

<sup>57</sup> Евстафьева Т. К истории установления памятника...

<sup>58</sup> Найман А. Бабий Яр...

<sup>59</sup> Евстафьева Т. К истории установления памятника...

<sup>60</sup> Мицель М. Запрет на увековечение памяти... – С. 28.

<sup>61</sup> Mankoff J. Babi Yar and the Struggle for Memory / J. Mankoff // Ab imperio. – 2004. – № 2. – Р. 395.

останні двадцять років. Перед детальним аналізом меморіальних знаків зазначимо, що велика кількість різних комплексів вказує на різні аспекти пам'яті про Бабин Яр.

До аналізу беруться наступні пам'ятні знаки: «Радянським громадянам та військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, розстріляним у Бабиному Яру» (1976; далі радянським громадянам) (див. фото 1); «Менора» (євреям, розстріляним у Бабиному Яру, 1991) (див. фото 2); «Хрест» (членам підпілля ОУН, розстріляним у Бабиному Яру, встановлений у лютому 1992 р. до 50-ї річниці розстрілу поетеси Олени Теліги) (див. фото 3); «Хрест» (розстріляним священикам в Бабиному Яру, 2000) (див. фото 4); пам'ятник дітям, розстріляним у Бабиному Яру (2001) (див. фото 5); камінь на честь створення центру «Спадщина» (вересень 2001, до 60-ї річниці розстрілів єврейського населення) (див. фото 6); розстріляним ромам у Бабиному Яру (2009, відновлений 2011) (див. фото 7); серія хрестів у пам'ять загиблих священиків, встановлених окремо від головного пам'ятника невідомими авторами (дата встановлення достеменно невідома). Детально не аналізуються пам'ятники жертвам Куренівської трагедії 1961 р., Сирецькому концтабору, футболістам київського «Динамо», остарбайтерам, Тетяні Маркус тощо як такі, що не стосуються розстріляних протягом 1941-1943-х років і дуже фрагментарно інформують про вбивства в окупаційний період.

Були й проблемні моменти, пов'язані із встановленням монументів. Для прикладу – меморіальний знак розстріляним ромам на території Бабиного Яру. Першопочатково існував проект відомого архітектора Анатолія Ігнащенка щодо встановлення кибитки, яка символізувала жертви народу рома<sup>62</sup>. Був уже фундамент, однак в останній момент спорудження зупинили і цей пам'ятник було встановлено у Кам'янці-Подільському<sup>63</sup>. Передбачалося спорудження кибитки з каменю із застряглими у землі колесами (колесо – символ народу рома). Все ж було встановлено невеликий пам'ятний знак, де зазначалося, що на цьому

---

<sup>62</sup> Зінченко Н. Міжнародний проект київського архітектора Анатолія Ігнащенка почали втілювати в Ізраїлі [Електронний ресурс] / Н. Зінченко // День. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/250379/> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>63</sup> Там само.



Фото 1.

Радянським громадянам та військовополоненим солдатам та офіцерам  
Радянської Армії, розстріляним у Бабиному Яру (1976)

*Фото з особистого архіву авторки*



Фото 2.

«Менора», євреям, розстріляним у Бабиному Яру (1991)  
*Фото з особистого архіву авторки*



Фото 3.

«Хрест», членам підпілля ОУН, розстріляним у Бабиному Яру (1992)  
*Фото з особистого архіву авторки*

Фото 4.  
«Хрест», священикам,  
розстріляним  
у Бабиному Яру (2000)  
*Фото з особистого  
архіву авторки*



Фото 5.  
Пам'ятник дітям, розстріляним у Бабиному Яру (2001)  
*Фото з особистого архіву авторки*





Фото 6.

Камінь на честь створення центру «Спадщина» (2000)

*Фото з особистого архіву авторки*



Фото 7.

Пам'ятний знак розстріляним у Бабиному Яру ромам

*Фото з особистого архіву авторки*

місці буде пам'ятник ромам, розстріляним у Бабиному Яру<sup>64</sup>. Проте у ніч на 4 липня 2011 р. невідомі понівечили пам'ятний знак, споруджений за кошти самих ромів у 2009 р.<sup>65</sup> Зазначимо, що на поновленому пам'ятнику (на тому ж місці) напис тепер інший. Це важливо для порівняння інших пам'ятників на території Бабиного Яру.

Це не єдиний випадок вандалізму. Того ж місяця було понівечено інший пам'ятник – підпільним членам ОУН<sup>66</sup>. Було розбито вщент табличку із написом та повалено хрест<sup>67</sup>. Тепер пам'ятник повністю відновлено.

Подібне трапилося і з пам'ятником «Менора». Це був перший пам'ятний знак, поставлений після проголошення незалежності України. Його було відкрито до 50-ї річниці початку розстрілів єврейського населення у Бабиному Яру – 29 вересня 1991 р.<sup>68</sup> Під час візиту президента Ізраїлю до України Моше Кацава у 2001 р. на пам'ятнику було встановлено додаткову таблицю на сходах із написом російською та на івриті «І біль мій завжди буде перед тобою»<sup>69</sup>. Через деякий час табличку зруйнували вандали, і потім її відновили, проте згодом вона розсипалася через специфічний матеріал, з якого була виготовлена. Зараз її біля підніжжя монумента немає.

Отже, пам'ятні знаки часто нищать вандали. Достеменно невідомо про наміри злочинців, які руйнували пам'ятники, тому коментувати ці факти вкрай складно.

---

<sup>64</sup> Меморіал – Бабий яр. Жертвам холокоста ромов (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interestniy.kiev.ua/maps/catalog.php?p=3104> (востаннє відвідано 3. 05. 2013).

<sup>65</sup> Роми, Голокост, Бабин Яр – далі по колу [Електронний ресурс] // Форум Націй. Газета Конгресу національних громад України. – Режим доступу: <http://forumn.kiev.ua/2011-110-07-08/110-16.html> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>66</sup> У Бабиному Яру вандали знищили пам'ятник членам ОУН, розстріляним фашистами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-babinomu-yaru-vandali-znishchili-pam-yatnik-chlenam-oun-rozstrilyanim-fashistami.html> (востаннє відвідано 10. 04. 2013).

<sup>67</sup> Там само.

<sup>68</sup> Евстафьева Т. К истории установления памятника...

<sup>69</sup> Памятник Менора в Бабьем Яре снова разрушается [Электронный ресурс] // Центральный еврейский ресурс. – Режим доступа: <http://www.sem40.ru/index.php?newsid=178575> (посещено 10. 04. 2013).

Спочатку звернемо увагу на **зовнішній вигляд** пам'ятників. У більшості випадків вони так чи інакше уособлюють віросповідання загиблих. Так, пам'ятники розстріляним священнослужителям, знак загиблим членам підпілля ОУН мають вигляд хрестів. За християнською традицією хрести ставлять на могилах померлих. Зауважимо, що хрест розстріляним священникам і серія менших хрестів православні, що вказує на віросповідання жертв. Пам'ятник «Менора» є символом іудаїзму. До того ж з боків центрального знаку є стилізовані стели, подібні до мацев, із написами «Голос крові брата твого волає до мене з землі». Нагадаємо, що в іудейській традиції мацеви встановлюють на могилах померлих. Спереду семисвічника бачимо постаті у каптурах із піднятими руками (див. фото 2).

Пам'ятники радянським громадянам, камінь центру «Спадщина» і пам'ятник розстріляним ромам не мають точного відображення ідентичності жертв. Враховуючи, що пам'ятник 1976 р. не мав на меті виокремити ту чи іншу національність жертв, тому його охарактеризуємо як інтернаціональний. Камінь, встановлений суспільно-культурним центром «Спадщина», має вигляд тригранної невисокої стели і не вказує на національність жертви. Пам'ятний знак розстріляним ромам стилізовано під могильний пам'ятник, який можна побачити на сучасних кладовищах. Однак про те, що це пам'ятник ромам, можна здогадатися лише з напису, хоча зовнішньо він подібний до могили (поховальні вінки та сам образ могили) (див. фото 7).

Дещо окремішній пам'ятник розстріляним дітям, оскільки дитячі скульптури вже вказують на те, ким були жертви.

Далі розглянемо **характер написів** на пам'ятниках. Маємо наступну узагальнену інформацію, яку подають написи у комплексі: використані мови, означення вбивць, жертви, кількість та імена померлих, дислокація загибелі, датування, цитування книг, імена скульпторів та архітекторів, доповнення вирізьбленими символічними знаками.

Перший критерій – це **мови** на меморіальних знаках. Цікавий момент, що далеко не на всіх монументах є кілька мов. Так, на пам'ятниках розстріляним членам підпілля ОУН, ромам, дітям та православним священникам надписи лише українською мовою. На монументі розстріляним радянським громадянам маємо три

таблички біля підніжжя пам'ятника: російською, українською та на ідиш. Англійською, українською та на івриті є написи на обеліскові суспільно-культурного центру «Спадщина». Біля «Менори» на умовних мацевах маємо написи на івриті та українською. На серії хрестів є українські і російські написи. Це свідчить про те, хто саме загинув (різномовні написи), а також про ті соціальні групи, які вшановують загиблих.

**Означення вбивць:** пам'ятник розстріляним радянським громадянам – «німецько-фашистські загарбники»; один із хрестів, встановлених розстріляним священикам, «розстріляний фашистами».

**Означення жертв:** пам'ятник розстріляним радянським громадянам – «...розстріляно понад 100 тисяч громадян міста Києва і військовополонених»; пам'ятник розстріляному підпіллю ОУН – «...полягло 621 учасник антинацистського підпілля Організації Українських Націоналістів. Серед них – видатна поетеса Олена Теліга. Бабин Яр став братською могилою», також є дві плити з окремими іменами загиблих членів ОУН; обеліск від центру «Спадщина» – «...масового вбивства євреїв»; ромам – «В пам'ять про розстріляних ромів»; розстріляним священнослужителям – «...були розстріляні священнослужителі архімандрит Олександр Вишняков та протоіерей Павло»; серія хрестів – «Схимонахиня Есфирь», «Протоіерей Павел Остренский», «...вбивали людей», дітям – «...дітям».

**Означення місцевості із написів.** Здається очевидним, що саме розстріляним у Бабиному Яру було встановлено усі пам'ятники, проте не всі меморіали подають словосполучення «Бабин Яр». Так, на пам'ятнику розстріляним священнослужителям записано: «...на цьому місці». Такий самий напис на хресті на місці проведення літургії 2000 р. На інших хрестах взагалі не вказується місце: лише імена і коли загинули. Пам'ятник загиблим радянським громадянам описує місце коротким словом: «...тут». Меморіал загиблим членам ОУН подає інформацію без прив'язування до Бабиного Яру: «в окупованому Києві». Про Бабин Яр вказано лише на стелі від центру «Спадщина», «Менорі» та пам'ятнику загиблим ромам.

**Дати, які вказуються на меморіальних знаках.** Здається зрозумілим, що це будуть роки часів окупації Києва, однак кожен із монументів зазначає свої хронологічні рамки. Так, на хрестах зі стилізованих могил маємо чіткі дати, такі як: «6 листопада

1941 року», «в 1941», «у 2000 році» (щодо літургії), «до 50 річниці трагедії у Бабиному Яру 1941-1991», «у 1941-1943 роках», «у день 60 річниці [...] 30 вересня 2001 року», «1941-1943 рр.». Лише на пам'ятнику розстріляним ромам відсутні дати, хоча є прив'язування до місця.

**Цитування джерел та написів, які опосередковано стосуються вбивств.** Для прикладу, на обеліску від центру «Спадщина» маємо цитування із Біблії, книги Іезекіля: «І вкладу у вас дух свій – оживете. Іезекіля, глава 37, вірш 14». На «Менорі» маємо також напис із Біблії: «Голос крові брата твого волає до мене із землі». На пам'ятнику членам підпілля ОУН – підпис «Героям слава!». А на монументі розстріляним священикам речення: «Честна прѣдъ Гѡсподемъ смѣртъ преподобныхъ Єго». Очевидно, що написи, які не стосуються розстрілів, мають вказати на ту чи іншу групу жертв: єврейське населення, українських націоналістів чи православних священиків. На противагу зазначимо, що на пам'ятнику радянським громадянам відсутні додаткові підписи чи цитування.

**Імена архітекторів та символічні знаки.** Так, пам'ятник «Менора» був спроектований Ю. Паскевичем, Я. Левичем, О. Левичем, Б. Гіллером. На інших монументах записів немає. Символічні знаки маємо на написі про розстріляних підпільників ОУН – тризуб, на обеліскові від центру «Спадщина» – герб Києва та організації, на серії хрестів – восьмисторонній православний хрест.

Таким чином, із форми та написів дізнаємося про різні групи загиблих. Як пише історик Віталій Нахманович, усі ці монументи ніяк між собою не поєднані і не створюють комплексу<sup>70</sup>. Досі немає окремого музею, а жертви вшановують різні соціальні групи у різних місцях. Участь у відзначенні річниць офіційною владою також не дуже впливає на зміни у трактуванні Бабиного Яру.

Після проголошення незалежності України відбулися значні зміни у трактуванні трагедії Бабиного Яру. Якщо за радянських часів найбільш проблемним питанням була пам'ять про жертви серед єврейського населення, то тепер найчастіше робиться

---

<sup>70</sup> Нахманович В. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29-30 вересня 1941 р.) / В. Нахманович // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 106.

Там само.

постійний наголос на різних категоріях загиблих. Саме тому сьогодні є величезна кількість меморіальних знаків у Бабиному Яру. У цей же час Бабин Яр як місце розстрілу євреїв Києва став символом Голокосту в Україні. Різні соціальні та етнічні групи по-різному вшановують пам'ять про розстріляних.

***Olha KOLESNYK. Babyn Yar as a Place of Memory:  
A Review of Commemorative Practices and Memorials***

*The article examines the evolution of commemorative practices in Babyn Yar during the Soviet and post-Soviet periods. It focuses on the anniversaries (25th to 70th) of the September 1941 shootings and the changing style of the commemorative ceremonies. It also tells the complicated history of the first Soviet memorial in Babyn Yar. The second part of the article analyzes the evolution of memorials in Babyn Yar after 1991, including their form, style, and inscriptions.*

**Key words:** Babyn Yar (Babi Yar), the Holocaust, Second World War, commemorative practices, ceremonies, memorials, monuments.